

هنر شیعی آل بویه



هنر شیعی آل بویه

نویسنده: دکتر مهناز شایسته فر

(عضو هیات علمی دانشگاه تربیت مدرس)

نمونه خوانی، تایپ، طراحی جلد و صفحه آرایی: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی

لیتو گرافی، چاپ و صفاحی: قائم

تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه

سال: ۱۳۹۸

نوبت چاپ: اول

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۸۹۶-۳۹-۱

مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره/ شماره ثبت: ۲۴۶۴۴

انتشارات مطالعات هنر اسلامی/ شماره ثبت: ۱۱۳۶۷

انتشارات لاجورد کبودان/ شماره ثبت: ۳۵۶۹۹۸

انتشارات گنجینه هنر و معماری/ شماره ثبت: ۱۲۶۶۴

تلفن: ۶۶۴۱۳۸۴۹ - ۶۶۱۷۶۲۲۰

<http://www.ias.org.ir>



نقش عقاب دوسریر ترین پارچه‌ای،
سده ۴/۱۰، موزه ملی ایران

آدرس فروشگاه‌ها:

فروشگاه شماره ۱: نمایشگاه و فروشگاه مطالعات هنر اسلامی، تهران،

تلفن: ۶۶۴۸۰۴۹۳ - ۶۶۴۸۰۵۱۳

فروشگاه شماره ۲: خانه هنرمندان، خیابان طالقانی، انتهای موسوی شمالی، باغ هنر، فروشگاه کتاب، تلفن: ۸۳۱۶۱۷۱

فروشگاه شماره ۳: موزه هنرهای معاصر، کارگر شمالی، نرسیده به فاطمی، فروشگاه کتاب، تلفن: ۸۸۹۶۵۴۱۱ و ۸۸۹۶۳۲۰۰

فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهارباغ عباسی، کتابفروشی وحدت، واحد ۹، تلفن: ۳۱۱-۲۲۳۰۳۳۳

فروشگاه شماره ۵: فروشگاه یساولی، میدان انقلاب، روبروی سینما بهمن، بازارچه کتاب، طبقه زیرین، فروشگاه کتاب، تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۳

سرشناسه: شایسته فر، مهناز ۱۳۴۳

عنوان و نام پدیدآور: هنر شیعی آل بویه / مهناز شایسته فر.

وضعیت ویراست:

مشخصات نشر: تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره ۱۳۹۸

مشخصات ظاهری: ۲۳۲ ص. مصور. (بخش رنگی) جدول ۲۲×۳۹ س م

شابک: : چاپ اول

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۸۹۶-۳۹-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابخانه

موضوع: هنر اسلامی - تاریخ - ۳۲۰-۴۴۴ق

شناسه افزوده: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره

شناسه افزوده:

رده بندی کنگره: ۱۳۸۹، ۷۲-۶۳۱

رده بندی دیویی: ۷۰۹/۱۷۷۱

شماره کتابشناسی ملی:

فهرست مطالب

مقدمه

فصل اول: بسترهای تاریخی، سیاسی و جغرافیایی دوران حاکمیت آل بویه

بسترهای تاریخی

- ۱- زمینه‌های تاریخی
- ۲- نسب آل بویه
- ۳- آغاز حکومت شیعی خاندان بویه

بسترهای سیاسی

- ۱- روابط و مناسبات آل بویه با خلفای عباسی
- ۲- بغداد در دوران حکمرانی آل بویه

بسترهای جغرافیایی

- ۱- تقسیم ممالک آل بویه
- ۱-۱- فارس
- ۲-۱- عراق، خوزستان و کرمان
- ۳-۱- ری، اصفهان و همدان

فصل دوم: بسترهای فرهنگی و مذهبی دوران آل بویه

بسترهای فرهنگی

- ۱- احیای فرهنگ ایرانی باستانی
- ۲- فعالیت‌های فرهنگی
- ۳- مکاتب و انجمن‌های علمی
- ۴- شخصیت‌های فرهنگی، مورخان و ادیبان

بسترهای مذهبی

- ۱- ورود تشیع به ایران
- ۲- فرقه‌ها، مذاهب و مکاتب کلامی اسلامی
- ۳- سیاست مذهبی و شیعی

فصل سوم: هنرهای کتاب آرایی

مقدمه

۱- تذهیب

۲- خوشنویسی

۱-۲- خوشنویسان

۳- جلدسازی و صحافی

۴- روند مجلدسازی قرآن در شرق جهان اسلام

۵- نگارگری

۱-۵- نسخه خطی قرآن ابن بواب

۲-۵- نسخ خطی قرآن، موزه ملی ایران

۳-۵- نسخ خطی قرآن، موزه آستان قدس رضوی

۴-۵- نسخ خطی، موزه آستانه حرم حضرت معصومه (س)

۵-۵- نسخ خطی قرآن، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی

۶-۵- نسخ خطی، مجموعه‌های خارجی

۷-۵- نسخه خطی صورالکواکب

فصل چهارم: معماری و کتیبه‌نگاری بناهای دوران آل بویه

مقدمه

۱- معماری دوران آل بویه

۲- کتیبه‌نگاری در دوران آل بویه

۳- بناهای دوران آل بویه

۱-۳- مساجد

۱-۱-۳- مسجد اسپی مزگت

۲-۱-۳- مسجد جامع ساوه

۳-۱-۳- مسجد جامع قروه

۴-۱-۳- مسجد جامع قلابر

۵-۱-۳- مسجد جامع نظنر

۶-۱-۳- مسجد جامع اصفهان

۷-۱-۳- مسجد جامع زواره

۸-۱-۳- مسجد جامع جورجیر اصفهان

۹-۱-۳- مسجد جامع نایین

۱۰-۱-۳- مسجد جامع محمدیه نایین

۱۱-۱-۳- مسجد جامع یزد

۱۲-۱-۳- مسجد جامع نیریز

۱۳-۱-۳- مسجد جامع سیراف



- ۳-۲-۲-۳- امامزاده‌ها، آرامگاه‌ها، بقعه‌ها
- ۳-۲-۱- مجموعه آرامگاهی حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)
- ۳-۲-۲- بقعه بی‌بی شهربانو
- ۳-۲-۳- امامزاده شاه میر علی حمزه
- ۳-۲-۴- بقعه دوازده امام یزد

- ۳-۳- گنبدها
- ۳-۳-۱- گنبد مرداو بیج زیاری
- ۳-۳-۲- گنبد فخرالدوله
- ۳-۳-۳- گنبد علی در ابرقو
- ۳-۳-۴- مدرسه فخریه

- ۳-۴- برج‌ها
- ۳-۴-۱- برج نقاره‌خانه
- ۳-۴-۲- برج لاجیم
- ۳-۴-۳- برج رادکان
- ۳-۴-۴- برج رسگت
- ۳-۴-۵- برج پیر علمدار دامغان

- ۳-۵- پل‌ها، قلعه‌ها
- ۳-۵-۱- پل شهرستان
- ۳-۵-۲- بند امیر در شیراز
- ۳-۵-۳- قلعه طبرک ری

- ۳-۶- کتیبه‌ها
- ۳-۶-۱- کتیبه‌های تخت جمشید

فصل پنجم: خط‌نگاره‌ها در هنرهای سنتی آل بویه

- مقدمه
- ۱- نقوش و خط‌نگاره‌های آثار سفالی
- ۲- نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های منسوجات
- ۳- نقوش و خط‌نگاره‌های آلات فلزی
- ۴- نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های سکه‌ها
- ۵- نگاره‌ها و خط‌نگاره‌های آثار چوبی
- ۶- درب چوبی نفیس آل بویه موجود در موزه ملی ایران
- ۷- خط‌نگاره و نقوش مهرها

نتیجه

جدول: امیران آل بویه و زمان امارت هر یک از آن‌ها

فهرست تصاویر

فهرست منابع



مقدمه

فرمانروایان آل‌بویه که در اصل از ناحیه دیلم در جنوب دریای خزر برخاسته بودند، توانستند در قلمرو خلافت عباسیان یک امپراتوری ایرانی بنا نهاده و خود در هیئت محافظان خلافت ظاهر شوند. آن‌ها که از اعتقادات شیعی با عقبه سیاسی و میراث فرهنگی ایرانی و متأثر از فرهنگ ساسانی برخوردار بودند، به پیشرفت فلسفه و علم و نیز ترویج شعر و ادبیات صمیمانه خدمت کردند.

این دولت ایرانی با گرایش‌های شیعی، توانست قریب به یک سده و نیم، بخش اعظمی از سرزمین ایران شامل: بخش‌های شمالی به غیر از گرگان که در فواصل زمانی مختلف در دست بازمانده‌گان زیاری بود، بخش‌های مرکزی تا جنوب ایران و بخش‌هایی از عراق و مرکز خلافت عباسی، بغداد را تحت لوای قدرت و حکومت خود قرار دهند؛ از این روی این بخش از تاریخ سرزمین ایران، به جهت نخستین حضور ایرانیان در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی به شکلی مستقل از خلافت عباسی، دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای می‌باشد. به همین دلیل بیش‌تر تحقیقات صورت گرفته درخصوص این دوره نیز حول تحولات تاریخی، اجتماعی، علمی و ادبی ایران آن زمان صورت گرفته است. از جمله می‌توان به کتبی چون: تاریخ آل‌بویه، نوشته علی اصغر فقیهی؛ تاریخ دیالمه و غزنویان نوشته عباس پرویز؛ بویه‌بان از مجموعه سلسله‌های تاریخ ایران، نوشته کلود کاهن و م. کبیر؛ تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، نوشته برتولد اشپولر؛ تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل‌بویه، نوشته سیداحمد رضا خضری؛ دیلمیان در گستره تاریخ ایران، نوشته پروین ترکمنی آذر؛ احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه نوشته جوئل ل. کرمر و حیات علمی در عهد آل‌بویه، اشاره کرد.

علاوه بر تحولات علمی و فرهنگی دوره مذکور، تحولات و آثار هنری آن نیز دارای ویژگی‌های مهم و منحصری می‌باشد. از جمله ویژگی‌های آثار هنری این دوره می‌توان به مفاهیم و عناصر دینی - شیعی به جای مانده از این دوران و به تبع آن به حضور فعال هنرمندان مذهبی آل‌بویه در شکل‌گیری هنر اسلامی اشاره کرد. برخلاف بحث‌های تاریخی و فرهنگی، در عرصه‌های هنری، تحقیقات و بررسی‌های منسجم، یکدست و کاملی درخصوص ویژگی‌های هنری این دوره صورت نگرفته است. در عین حال کتب و مقالات متعددی به صورت موردی و یا در کنار بررسی آثار یک مجموعه یا موزه‌ای خاص، به نمونه آثاری از این دوره و یا محدوده‌ی تاریخی - جغرافیایی آن، اشاره نموده‌اند. از جمله این کتب می‌توان به: آثار ایران اثر آندره گدار؛ دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (مساجد تاریخی و بناهای آرامگاهی) اثر

کاظم ملازده، مریم محمدی و محمد مهدی عقابی؛ معماری ایران اثر آرتور پوپ؛ معماری اسلامی ایران اثر محمد کریم پیرنیا و گنج‌نامه: مساجد جامع ایران اثر کامبیز حاجی قاسمی، در حوزه معماری؛ گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی اثر قدیر افروند؛ هنر خط و تذهیب قرآنی اثر مارتین لینگز؛ سبک عباسی (قرآن نویسی تا سده چهارم هجری قمری) اثر فرانسویس دروش و ناصر خلیلی و راهنمای گنجینه قرآن اثر مهدی بهرامی، در حوزه خطی قرآنی؛ منسوجات اسلامی اثر پاتریشیا بیکر؛ تاریخ پارچه و نساجی در ایران اثر فریده طالب‌پور؛ مهر و حکاکی در ایران اثر محمد جواد جدی؛ سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه اثر علی‌اکبر سرافراز؛ هنر و معماری اسلامی (۱) اثر ریچارد اتینگهاوزن و الگ گرابر؛ شاهکارهای هنر ایران اثر آرتور پوپ؛ هنر اسلامی اثر باربارا برند، در حوزه کلیه رشته‌های هنری، اشاره کرد. در این میان موارد کمی یافت شده که به صورت اختصاصی به آثار هنری این دوره پرداخته‌اند، از جمله معرفی قرآن منحصر به فرد ابن‌بواب از نسخ قرآنی شاخص این دوره اثر محمد خزایی و معماری ایران در قلمرو آل‌بویه اثر میترا آزاد، می‌باشد که فقط به بررسی بناهای تاریخی این دوره پرداخته است.

با توجه به موارد اشاره شده، هدف اصلی تحقیقات پیش‌رو، اثبات این موضوع است، که آیا آل‌بویه در زمینه هنری، نقش انتقال‌دهنده میراث هنر ایران باستان به ویژه ساسانیان را به هنر اسلامی داشته‌اند و اصول زیبایی‌شناسی‌ای که در هنر آل‌بویه وجود دارد، دقیقاً بر اصول زیبایی‌شناسی ایران باستان و دیدگاه‌های سده‌های نخستین اسلامی منطبق است؟

بررسی آثار انگشت‌شمار به جای مانده از دوره آل‌بویه با آثار دوره ساسانی، این مطلب را ثابت می‌کند که صورت هنر این دوره، ساسانی و معنایش شیعی بوده است.

لذا شناخت زمینه‌های فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و هنری؛ شناخت ادباء و فضلا و هنرمندان؛ شناخت شهرهای عمده و بناهای ساخته شده در آن‌ها؛ شناخت انواع کتیبه بناها و نوع خطوط و مضامین کتیبه‌ها و بررسی هنرهای کاربردی در اشیاء دوره آل‌بویه از اهداف اصلی تحقیق پیش‌رو است.

در تبیین این اهداف، فصل اول این تحقیق زمینه‌های تاریخی، لشکرکشی، جنگ‌ها و مناطق تحت تسلط این دوره را بررسی می‌کند. فصل دوم با معرفی مورخان، علما، ادبا و فیلسوفان؛ به ریشه‌های شکوفایی فرهنگی و شاخصه‌های معرفتی امرا و پادشاهان اختصاص دارد. فصل سوم به دلیل اهمیت نسخه‌های خطی و هنر کتاب‌آرایی؛ خطوط مورد استفاده، خطاطان و خوشنویسان و نسخه‌های خطی قرآنی مشتمل بر حدود ۳۰ اثر همراه با نسخه شاخص قرآن ابن‌بواب و مصور صورالکواکب موجود در مجموعه‌های داخلی و خارجی، را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

در فصل چهارم پس از آشنایی با معماری بناها و کتیبه‌نگاری، تک‌تک بناهای برجای مانده از این دوره با توجه به نوع کاربری از جمله مساجد حدود ۱۲ اثر، بناهای آرامگاهی و بقعه‌ها حدود ۹ اثر، گنبد‌ها ۲ اثر و پل‌ها و قلعه‌ها ۳ اثر در شهرهای مهم دوران آل‌بویه به ترتیب از مناطق شمالی تا مرکز، غرب و جنوب ایران و نوع نقوش و تزیینات کتیبه‌ای معرفی و بررسی شده‌اند. بناهای مهم این دوره شامل مساجد، مقابر، مدارس، پل‌ها، سدها،

بیمارستان‌ها، کتابخانه‌ها و کاروانسراهای بسیاری است که به تعدادی از آن‌ها که در ایران کنونی موجود می‌باشد، اشاره شده است. کتیبه‌ها بناها به جز در یک مورد که خط پهلوی است، عمدتاً به خط کوفی معقد و مشجر معصوم است که برای اولین بار نام‌های امامان در کتیبه‌ها استفاده شده که مشروح آیه‌ها و نوع خطوط در این فصل در معرفی بناها آورده شده است. فصل پنجم نیز به چگونگی بررسی شیوه‌های تولیدی و هنری آثار سفالی (۴۰ اثر)، فلزی (۱۷ اثر)، منسوجات (۲۵ اثر)، سکه‌ها (۱۵ اثر)، مهرها (۵ اثر) و محصولات چوبی (۴ اثر) و نوع نقوش و تزیینات به کار رفته در آثار فوق را مورد بررسی قرار می‌دهد.

نتیجه این که در دوران آل‌بویه، برای اولین بار یک سلسله ایرانی با تفکرات شیعی توانست عراق و دارالخلافه عباسی را زیر سلطه خود بگیرد. شهرهای مهم این دوره شامل ری، اصفهان، شیراز، کرمان، اهواز و بغداد بوده است.

روش کار، بررسی اسناد موجود در موزه‌ها، کتابخانه‌ها، بناها و جمع‌آوری اسناد مصور از آن‌ها، مطالعه اسناد معطوف به نگاره‌ها و تجزیه و تحلیل نظری و ساختار بصری آن‌ها، جداسازی نگاره‌ها، پی بردن به تأثیر مؤلفه‌های هنری ساسانی در این دوره و تحلیل زیبایی‌شناسانه و یافتن اصول زیباشناسی ایرانی اسلامی در این آثار است.

بدیهی است که این اصول زیبایی‌شناسی طی دوره‌های مختلف هنر ایرانی - اسلامی با ضعف و قوت‌های مختلف به کار گرفته می‌شده که در این دوره انتقالی نیز شاخص واقع شده است. یعنی بین اصول هنری ایران باستان با اصول اعتقادی‌ای که در معنا از اسلام سرچشمه می‌گرفته، یک ترکیب ایرانی - اسلامی برقرار شده است.

در این تحقیق یک بررسی تاریخی، دینی و هنری را توأمان پی خواهیم گرفت. برای مطالعه تاریخ آل‌بویه، متأسفانه منابع و مدارک تاریخی مکتوب یا تصویری مطمئن به سختی فراهم می‌آید. به ویژه در بخش نگاره‌های آن دوره این کمبود به دلیل آسیب‌پذیری نسخه‌های خطی متعلق به هزار سال پیش، شدیدتر احساس می‌شود. دلیل دیگر، موقعیت سیاسی حکومت آل‌بویه است، که اغلب در حال جنگ و نزاع با دست‌نشانندگان خلیفه و یا دیگر حاکمان در سرزمین‌های مجاور از جمله حکومت سنی مذهب سامانیان بوده‌اند.

موضوع دوم که کار تحقیق را مختل می‌سازد، نقص اطلاعاتی است که از این دوران موجود است. اغلب اشیاء طبقه‌بندی شده در موزه‌های ایران به ویژه در سال‌ها و سده‌های اولیه اسلام به صورت دوره‌ای و تاریخی، منظم و مشخص است. این مسئله محقق را از محل دقیق خلق اثر باز داشته و او را وامی‌دارد تا صرفاً با توجه به محل یافته شدن اثر آن را به آل‌بویه منسوب سازد. در حالی که اشیاء قابل حمل می‌توانند از نظر جغرافیایی جابجا شده باشند و از آن‌جا که محل ساخت اشیاء بسیار مهم‌تر از محل یافته شدن آن‌هاست در صورت داشتن یک نمونه موثق، از روی نقش و نگاره‌ها و روش کار هنرمندان آن محل می‌توان بقیه آثار را احتمالاً به آل‌بویه نسبت داد، که البته نباید از تأثیر تقلید و مهاجرت هنرمندان در آسیب‌پذیری تحقیق غافل شد.

بدیهی است که این موانع، مشاهدات مستقیم تحقیق را دچار ضعف می‌کند و حداقل آسیب مترتب بر آن عدم قطعیت در ارائه اسناد دست اول خواهد بود.

